

doświadczenia jest rodzajem pogłębionej interpretacji, a nie fikcją literacką²⁵. Takie podejście uwzględni zarówno odmienną tradycję genologiczną, jak też strukturalistyczny charakter współczesnego rosyjskiego literaturoznawstwa. W zaprezentowanym ujęciu kontrowersji klasyfikacyjnych nie będą budzić fabularyzowane reportaże książkowe Paniuszki czy Łojki. W tych książkach narrator występuje bowiem przede wszystkim w roli zbierającego fakty i świadectwa reportera (jak Jagielski czy Králl). Trudniej będzie natomiast zaklasyfikować jako reportaże niefikcyjne „gatunki autorskie” z pogranicza literatury faktu, eseju lub literatury dokumentu osobistego. Być może warto również pomyśleć, czy nie lepiej byłoby tłumaczyć termin „reportaż literacki” nie jako *literaturny*, lecz *hudożestwennyj* (‘artystyczny’) *reportaż*, co może okazać się trafniejszym sformułowaniem, bardziej zrozumiałym dla nosicieli języka rosyjskiego choćby poprzez analogię z określeniem *hudożestvennaâ literatura* – literatura piękna.

“LITERARY REPORTAGE” IN RUSSIA AND IN POLAND.
A FEW REMARKS NOT ONLY ABOUT GENOLOGY

The author of the article compares the ways of understanding the term “literary reportage” in Russia and Poland. The article begins with an attempt to describe reportage as a genre in Soviet and Russian literary studies. It follows with the differences in the perception of reportage presented in books and newspapers in Russia. Finally, the author analyses the possibility to transfer the meaning of the phrase “literary reportage” to the Russian literature following the interpretation commonly accepted in Poland. The arguments put forward relate to the works of such authors as Svetlana Alexievich, Walerij Panyushkin, Sergey Loiko, Yulia Yuzik and Anna Politkovskaya.

Keywords: Russian literature, non-fiction, reportage, literary genre

Dr hab. Grzegorz Czerwiński – adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku, literaturoznawca od 2013 roku związany z tą uczelnią. Po uzyskaniu stopnia doktora na Uniwersytecie Gdańskim (2007) pracował jako *postdoctoral researcher* na Uniwersytecie w Gandawie w Belgii. W latach 2013–2016 był kierownikiem projektu badawczego NCN „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”. Jest autorem książek *Po rozpadzie świata. O przestrzeni artystycznej w prozie Włodzimierza Odojewskiego* (2011) oraz „*Jam z rodu Nomadów*”. *Literatura polsko-tatarska po 1918 roku* (2017), a także współredaktorem tomu *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)* (2015). Publikował w czasopiśmie: „Russian Literature”, „Zeitschrift für Slavische Philologie”, „Pamiętnik Literacki”, „Rocznik Komparatystyczny”, „Ruch Literacki” i „Slavia Orientalis”. Przygotował ponadto do druku edycję pism literackich Stanisława Kryczyńskiego pt. *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje* (2014) oraz zbiór *Podróże do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów* (2014).

MAGDOLNA BALOGH

Węgierska Akademia Nauk
Węgry

REPORTAŻ I OKOLICE:
TRADYCJE I ZWIĄZKI
DWÓCH POGRANICZNYCH GATUNKÓW
W LITERATURZE WĘGIERSKIEJ

KWESTIE TERMINOLOGICZNE:
REPORTAŻ I SOCJOGRAFIA JAKO GATUNKI *NON-FICTION*

NA POCZĄTKU CHCIAŁABYM ZWRÓCIĆ UWAGĘ NA PEWNĄ RÓŻNICĘ W KLASYFIKACJI gatunków literatury faktu, zachodzącą pomiędzy literaturoznawstwem węgierskim oraz polskim, mianowicie na Węgrzech form niefikcyjnych nie zalicza się do działu historii literatury w charakterze odrębnego przedmiotu badań, lecz omawia jedynie w ramach twórczości pewnych autorów albo interpretuje z wykorzystaniem metody studiów przypadku. Reportaż jako gatunek – mimo że istnieje termin „reportaż literacki” – jest jednak rozpatrywany w kontekście historii prasy bądź, używając bardziej specjalistycznego określenia, historii mediów.

W swoim artykule chciałam zająć się problemem związków między dwiema bliskimi sobie formami węgierskiej literatury faktu, które są gatunkami pogranicznymi, bo stykają się z publicystyką oraz socjologią. Owe zbliżone konwencje to reportaż oraz socjografia. Jako że druga z nich – według mojej wiedzy – nie istnieje w innych kulturach jako odrębny gatunek literacki, chcę najpierw podać kilka aspektów jej definicji. Socjografia na pierwszy rzut oka jest bliska etnografii, ponieważ też zajmuje się życiem społeczności wiejskich. Choć jednak obydwie dyscypliny mają podobny przedmiot badawczy, nie oznacza to w żadnym wypadku, że są tożsame. Podczas gdy etnografia opisuje szeroko rozumianą kulturę powszednią wspólnot ludowych, socjografia jest właściwie pokrewna innej dziedzinie wiedzy, mianowicie socjologii, która ma inny cel. Jak definiuje ją znany polski socjolog Jan Szczepański, to dyscyplina

²⁵ Por. na ten temat: G. Czerwiński, *Konstrukcja narracji w »Rojzmanie« Walerija Paniuszki. Beletryzacja i obiektywizacja*, „Slavia Orientalis” 2018, nr 3, s. 489–503.

badająca prawidłowości struktury oraz rozwoju społeczeństwa¹. Socjografia w latach 30. była traktowana jako praktyczna strona socjologii. Praktyka ta, rozwinięta przez intelektualistów obdarzonych umiejętnością pisania, przekształcała się na Węgrzech w piśmienny gatunek przechodni czy graniczny, reprezentujący cechy literatury pięknej, socjologii albo publicystyki – w zależności od proporcji lub relacji między tymi heterogenicznymi elementami.

Niestety, muszę poprzestać jedynie na opisie pierwszej, podstawowej fazy rozwoju omawianych dwóch gatunków. Jeśli chcemy usytuować te zjawiska w kontekście społeczno-historycznym, można powiedzieć, że są one wytworami szeroko rozumianej modernizacji. Ich korzenie tkwią w przyspieszonym tempie urbanizacji, rozwoju ekonomicznym, kształtowaniu się mieszczaństwa miejskiego czy wielkomiejskiego, a wraz z tym w indywidualizacji i emancypacji uciśnionych warstw lub grup społecznych, ale też w rozpoznaniu konieczności zreformowania panujących na wsi stosunków ekonomicznych i społecznych.

I chociaż w procesie formowania się wspomnianych gatunków ich podstawowa orientacja tematyczna podlegała zmianie, można stwierdzić, że reportaż był pierwotnie związany z urbanizacją, z rozwojem wielkiego miasta, socjografia zaś – z modernizacją wsi. Trzeba jednak dodać, że inicjatorami socjografii też byli ludzie pochodzący z mieszczaństwa, wywodzący się z miejskiej inteligencji. Na Węgrzech przełom XIX i XX wieku to czas wystąpienia tzw. drugiego pokolenia reformistów². Ważne jest chyba to, że ich podstawową intencją było podjęcie zadania modernizacji wsi, sprawy emancypacji społecznej chłopów.

Dziś pojęcie reportażu jako nazwy gatunku obejmuje na Węgrzech cały szereg podgatunków: reportażem może być nie tylko sprawozdanie z różnych wydarzeń, ale też np. relacje z podróży. W artykule omówię najpierw genezę węgierskiego reportażu społecznego, a potem zwrócę uwagę na pewne paralele pomiędzy reportażami napisanymi przez pisarzy na Węgrzech i w Polsce w latach 30. XX wieku. W drugiej części przedstawię z kolei okoliczności powstania socjografii literackiej, uwypuklając jej cechy podobne do reportażu społecznego.

WĘGIERSKI REPORTAŻ SPOŁECZNY

Węgierski reportaż jako gatunek dziennikarski/prasowy początkowo był związany ze sprawozdaniem z wydarzeń kryminalnych. Reporterzy pozostawali

¹ Zob. J. Szczepański, *A szociológia története. A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése*, przeł. G. Forintos, Z. Tagányi, Budapest: Kossuth, 1973.

² Reformistami drugiego pokolenia nazywani są pisarze, artyści, naukowcy oraz politycy, działający mniej więcej od 1896 do 1914 roku, skupieni – każdy na swój sposób – na unowocześnianiu stosunków społecznych, uformowaniu z półfeudalnego kraju państwa nowoczesnego. Zob. Z. Horváth, *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*, Budapest: Gondolat, 1961.

w kontakcie z policją – do ich codziennych, rutynowych działań należało składanie wizyt szefowi policji oraz różnym detektywom w celu zdobywania informacji o aktualnych zdarzeniach czy przestępstwach.

Na początku XX wieku na Węgrzech zaczyna się prawdziwa ekspansja reportażu – gatunek ten wypiera wówczas inne gatunki dziennikarskie i staje się najważniejszym elementem dzienników i tygodników. Trzeba tu nadmienić o wpływie dziennikarstwa amerykańskiego, zwłaszcza pochodzącego z Węgier Josepha Pulitzerza oraz tzw. *New Journalism*.

W roku 1925 na Węgrzech istniało w sumie 934 różnych tytułów prasowych (włączając w to dzienniki, tygodniki oraz miesięczniki), przy czym w Budapeszcie ukazywało się ich 618. Ta ogólna suma w roku 1942 wzrosła do 1379, z czego 779 pism wydawano w Budapeszcie, a 600 na prowincji, co dowodzi ekspansji prasy pozabudapeszteńskiej, krajowej³. Owa ekspansja niosła za sobą różne konsekwencje. Z jednej strony przyczyniła się do mnożenia sensacyjnych, czasem tandetnych relacji, ale z drugiej – także reportaży służących unaocznieniu pewnych wcześniej niedyskutowanych publicznie, zupełnie nieznanymi aspektów wielkiego miasta: świata wielkomiejskiej nędzy.

Jak napisał recenzent książki reportażowej Antala Gézané'a pt. *Túl a palotákon [Poza palacami]*: reportaż „oświetla, ujawnia te szczegóły życia wielkiego miasta, które przez dłuższy okres pozostawały w cieniu, których nie znaleźliśmy”, i w ten sposób umożliwia nam poznanie „środowiska, w którym żyjemy”⁴.

Ta chęć zapoznania się z dotąd nieznanymi stronami funkcjonowania wielkiego miasta sprawiła, że narodził się na Węgrzech nowy typ dziennikarza: reporter śledczy, który obrał sobie za cel nie opisywanie sensacyjnych wypadków czy zdarzeń, ale bycie zaangażowanym. Przykładem takiego reportera śledczego był Kornél Tábori (1879–1944) – współpracownik liberalnego dziennika „Pesti Napló” [„Dziennik Peszteński”] (od roku 1907 członek redakcji), autor licznych książek relacjonujących różne fakty z życia węgierskiej stolicy⁵. Kluczowym słowem go charakteryzującym jest obiektywizm. Tábori chciał skonfrontować społeczeństwo z problemami socjalnymi i stymulować poszukiwania rozwiązań tych kwestii. Był zaangażowany w proces zapoznawania czytelników z trudną

³ Zob. G. Buzinkay, *Kis magyar sajtótörténet*, <http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#28> [dostęp: 14.11.2018].

⁴ Oryg.: „megvilágítja, nyilvánossá teszi a főváros életének olyan részleteit is, a melyek sokáig teljes homályban voltak, a melyekről nem is tudtunk és megismertett azzal a környezettel, a melyben élünk”. *Túl a palotákon* [rec. A. Gézané, *Túl a palotákon. Pesti riportok*, Budapest: Dick-Nap Ny., 1913], „Vasárnapi Ujság” 1913, nr 26, s. 520. Jeśli nie zaznaczono inaczej, zawarte w artykule tłumaczenia są moje – M.B.

⁵ Kornél Tábori napisał m.in. książki *A bűnös Budapest [Przestępczy Budapeszt]* (1908) oraz *A bomba lovagjai. A magyar anarkisták titkaiból [Rycerze bomby. Z tajemnic anarchistów węgierskich]* (1909).

sytuacją warstw niższych i ubogich, żyjących na peryferiach wielkiego miasta. W odróżnieniu od innych reporterów, którzy w nędzarzach widzieli przestępców, Tábori nie demonizował nędzy oraz samych biedaków.

We wstępie do głośnej książki *Pesti élet* [*Życie w Peszcie*] (1910), zatytułowanym *Riport és fotográfia* [*Reportaż i fotografia*], Tábori określa swoją poetykę w taki oto sposób: „Głównym [obowiązkiem] reportera – przyp. M.B.] jest pierwszeństwo. I szybkość. I kompletność informacji. (...) Reporter musi zobaczyć, zauważyć, zapytać”⁶.

Pracę dziennikarza autor *Życia w Peszcie* zdecydowanie oddziela od pracy psychologa i socjologa, którzy dokonują autopsji zjawisk, analizują je. Według Táboriego twórca reportażu nie szuka psychologicznych, socjologicznych, etycznych wyjaśnień tego, co widział, poprzestając na zapisywaniu swych obserwacji za pomocą słowa i obrazu. Pojęcie obrazu jest tu ważne, ponieważ wizualizacja odgrywała coraz większą rolę w działalności Táboriego – współpracował on z profesjonalnymi fotografami i sam bardzo chętnie fotografował. Jest autorem słynnego albumu zdjęć pt. *From the Horrors of a Country Condemned to Death. Inspection-Tour through the Misery of Budapest* [*Z potworności skazanego na śmierć kraju. Wyprawa inspekcyjna poprzez nędzę Budapesztu*] z roku 1920⁷. Nie przypadkiem publikację opatrzone tytułem anglojęzycznym. Tábori stworzył ją bowiem w celu zapoznania ludzi Zachodu (ściślej mówiąc: polityków oraz dyplomatów zachodnich) z niezwykle trudną sytuacją społeczną kraju⁸.

To premier ówczesnych Węgier, Károly Huszár (sam był dziennikarzem), podjął decyzję o wydaniu albumu zdjęć dokumentujących nędzę w Budapeszcie. O wykonanie pracy poprosił osobiście Táboriego, którego powszechnie znano już jako reportera zajmującego się wielkomięską biedą oraz fotografią dokumentalną (termin węgierski: *szociofotó*). Pierwszorzędną intencją premiera było wzbudzić empatię Zachodu (tj. polityków z krajów zachodnich). Na pierwszy album socjofotograficzny złożyło się 16 fotografii wykonanych przez Táboriego. I chociaż

⁶ Oryg.: „Az elsőség a fő. Meg a gyorsaság. Meg az információ teljessége. (...) Az újságírónak meglátónak kell lennie, észrevehetőnek, kérdezhetőnek”. Cyt. za: E. Tomsics, *Újságíró ábruháiban. A tényfeltáró riport kezdetei Magyarországon*, „Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Scientiarum Medialium” 2006, t. 33: *A magyar újságíró múltja és jelene*, s. 46.

⁷ Zob. tamże.

⁸ Węgry i Polska znalazły się w odmiennej sytuacji po pierwszej wojnie światowej. Polska po długiej epoce zaborów odzyskała niepodległość, Węgry zaś – po klęsce wojennej i dwóch rewolucjach – z europejskiego państwa o średnim potencjale stały się państwem małym, które straciło 2/3 swojego dawnego terytorium oraz 2/3 obywateli. W konsekwencji kraj nie miał np. odpowiedniego zapotrzebowania w surowce. Zauważalna stała się ponadto dysproporcja między poszczególnymi gałęziami przemysłu, co doprowadziło do zamętu w funkcjonowaniu węgierskiej gospodarki. Zob. *A két világháború közötti Magyarországi gazdaságtörténete*, <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/gazd/gazdasag/index.html> [dostęp: 14.11.2018].

widzieć, że są one pozowane, ich autentyczności nie można zakwestionować, ponieważ autor w podpisach do zdjęć wszędzie podaje dokładne adresy oraz nazwiska sfotografowanych ludzi⁹.

Kornél Tábori jest przykładem dziennikarza profesjonalnego, a jednocześnie zaangażowanego społecznie, wrażliwego na problemy społeczne. Swoją rolę określał jako bycie odkrywcą, który za pomocą zniuansowanych sprawozdań ujawnia różnorodność rzeczywistości. Uwzględniając tę paralelę, można go porównać z pisarzami przełomu XIX i XX stulecia oraz okresu międzywojennego.

REPORTAŻE POLSKICH I WĘGIERSKICH PISARZY – PARALELE

W pierwszej połowie XX wieku wielu pisarzy węgierskich pracowało na etacie dziennikarzy w redakcjach dzienników oraz miesięczników – analogicznie do pisarzy polskich, którzy (zaczynając od Bolesława Prusa, a kończąc na Tadeuszu Boyu-Żeleńskim) również zarabiali na życie pracą dziennikarską. Reportaże pisali dziś już kanoniczni twórcy literatury modernistycznej, jak Zsigmond Móricz, Sándor Márai, Dezső Kosztolányi, Frigyes Karinthy albo Lajos Nagy.

Z ich dorobku warto wyróżnić jedną z pierwszych relacji Zsigmonda Móricza (1879–1942), która może posłużyć za przykład reportażu socjograficznego – utwór *Ökörítő* (zatytułowany nazwą miejscowości) z roku 1910¹⁰. Jest to sprawozdanie z tragicznego wydarzenia na wschodzie kraju: 350 ludzi spaliło się w stodole, w której organizowano zabawę za zamkniętymi drzwiami, żeby nikt nie mógł wejść bez uiszczenia opłaty za wstęp. Móricz w swoim reportażu próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie, jak mogło dojść do tragedii. Opisuje bezpośrednie otoczenie tytułowej wsi – bagna koło wioski Ecsed. Wspomina praktyki ziemiaństwa, za pomocą których oszukano miejscowych chłopów, pozbawiając ich tradycyjnej możliwości zarobku. Sugeruje, że mentalność tychże chłopów, ich wyjątkowa zjadliwość wobec innych ludzi wykształciła się pod wpływem rozmaitych czynników. Analizując je, dochodzi do wniosku, że za tragedię ponoszą odpowiedzialność państwowe instytucje oraz miejscowa administracja. Niekwestionowany jest dla niego fakt, że swoją rolę odegrały też wieloletnie braki materialne oraz zaniechanie oświaty.

Wśród reportażu autorstwa literatów należy wyodrębnić sprawozdania z podróży pisarzy do Związku Radzieckiego w latach 30. XX wieku. Jest to kategoria

⁹ O zaangażowaniu reportera świadczy też to, że podjął się prac charytatywnych. Jednym z tego typu przedsięwzięć Táboriego było organizowanie wyjazdów biednych dzieci do krajów zachodnioeuropejskich w celach zdrowotnych. Pracował ponadto jako manager ds. marketingu węgierskiej Országos Gyermekvédő Ligának (Krajowej Ligi Ochrony Dzieci).

¹⁰ Z. Móricz, *Ökörítő*, w: tegoż, *Riportok I*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

tematyczna, do której można zaliczyć *Moją podróż do Rosji* (1932) Antoniego Słonimskiego, jak również utwory jego kolegów węgierskich, ponieważ w roku 1934 także Gyula Illyés i Lajos Nagy napisali swoje relacje podróżnicze¹¹. Jak dobrze wiemy, były to wyjazdy koncepcyjne, wyreżyserowane, dlatego wielce pouczające jest dziś czytanie i porównywanie tych reportaży, przy uwzględnieniu ich szerszego kontekstu (ale to mogłoby być tematem innej rozprawy)¹².

SOCJOLOGIA ORAZ SOCJOGRAFIA NA WĘGRZECH W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Początek XX wieku to czas ustanowienia na Węgrzech socjologii jako dyscypliny – z tym też łączą się narodziny socjografii. Później, w latach 20., badacze oraz pisarze zgrupowani wokół czasopiśma „Huszadik Század” [„Wiek Dwudziesty”] usiłowali opracować praktyczne reguły i metodologię empirycznej socjologii, która jako dziedzina wiedzy powstała w rezultacie wysiłków dwóch naukowców: Ferdinanda Tönnies (1855–1936) i Sebald Rudolfa Steinmetza (1862–1940). Według Steinmetza socjografia jest niczym innym niż „socjologią empiryczną”, pragnącą „opisać, charakteryzować wszelkimi możliwymi instrumentami ogólny stan i wszystkie stosunki danego narodu w pewnym konkretnym okresie”¹³.

Rozwojem socjografii kierowały dążenia społeczno-polityczne na przełomie XIX i XX wieku. Był to okres wystąpienia nowego pokolenia inteligencji, społecznych reformatorów, którzy wkrótce stali się kluczowymi postaciami dwóch rewolucji na Węgrzech – jesienią roku 1918 oraz wiosną roku 1919. Węgierski politolog Oszkár Jászi i jego współpracownicy zamierzali prowadzić politykę na podstawach naukowych, dlatego zainicjowali opracowanie metodologii socjologii empirycznej, czyli socjografii. Ich program brzmiał następująco: „musimy opracować anatomię i fizjologię Węgier, ponieważ dopiero na takiej podstawie możemy zainicjować politykę naukową, tzn. taką, która nie jest utopią, lecz żywą rzeczywistością”¹⁴. Była to pierwsza próba rozpoznania biedy społecznej za po-

¹¹ Zob. G. Illyés, *Oroszország* [Rosja], w: tegoż, *Szíves kalauz. Útirajzok* [Przewodnik serdeczny. Dzienniki podróży], Budapeszt: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980; L. Nagy, *Tízezer kilométer Szovjetorszország földjén* [Dziesięć tysięcy kilometrów na ziemi Rosji Radzieckiej], Budapeszt: Interart; Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

¹² Mam na myśli tzw. literaturę deziluzyjną – od książek Arthura Koestlera, poprzez utwory André Gide’a, aż do węgiersko-jugosłowiańskiego pisarza Ervina Sinkó.

¹³ Oryg.: „[A] szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát”. Cyt. za: Á. Bartha, *Közéletsek a szociográfia fogalmához*, „Forrás” 2013, nr 5, s. 92.

¹⁴ Oryg.: „ki kell dolgoznunk Magyarországon anatómiáját és fiziológiáját, mert csak ezen az alapon javasolhatunk tudományos politikát, vagyis olyant, mely nem utópia, hanem élő valóság”. O. Jászi,

mocą nauki, odkrycia życia chłopstwa, o którym nic prawie wcześniej nie wiadziało. Tego typu socjografię napisali Róbert Braun i członkowie jego zespołu naukowego. W latach 20., po klęsce dwóch rewolucji oraz tragicznym wstrząsie spowodowanym traktatem triańskim, praca ta rozwijała się na łamach czasopiśma „Századunk” [„Nasze stulecie”]. Owe przedsięwzięcia można porównać z twórczością Floriana Znanieckiego – reprezentanta tzw. socjologii humanistycznej, autora słynnej i pionierskiej pracy pt. *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Innym ważnym pionierem opracowań socjologicznych w okresie międzywojennym jest rumuński socjolog Dimitrie Gusti – twórca tzw. bukareszteńskiej szkoły socjologii, który był m.in. inicjatorem badania życia chłopstwa oraz wsi¹⁵. W latach 1935–1936 zaprosił do Rumunii młodych węgierskich badaczy wsi i razem pracowali w letnim obozie badawczym do czasu, gdy władze rumuńskie go zamknęły.

Zainteresowanie życiem chłopstwa oraz dążenie do poznania jego problemów było trendem ogólniejszym, obejmującym tereny Europy Środkowej. Dowodzi tego – oprócz wspomnianych wcześniej przykładów – paralelna do projektu węgierskich badaczy wsi inicjatywa polskiego Instytutu Gospodarstwa Społecznego, który ogłosił konkurs dla chłopów na pisanie pamiętników, wydanych następnie drukiem w roku 1935¹⁶.

Ruch badania życia chłopstwa na wsi na Węgrzech był przedsięwzięciem podjętym przez polityków w celu analizy sytuacji kraju po traktacie triańskim oraz wywołanym przez kryzys gospodarczy w latach 1929–1932. Inicjatywa ta zaoocowała serią socjografii, których osiem tomów opublikowano między 1935 a 1938 rokiem¹⁷.

Pierwszą socjografią, która znalazła powszechny oddźwięk, była książka młodego wtedy, bo zaledwie 24-letniego Zoltána Szabó – *A tardi helyzet* [Sytuacja na wsi Tard], opublikowana w roku 1936. Wieś Tard znajduje się na północy Węgier. Autor pojechał tam i mieszkał w tym miejscu przez wiele tygodni, zbierając dane o jakości mieszkań, warunkach pracy, sytuacji życiowej chłopów. Wieś przedstawiała sobą cały łańcuch społecznych problemów. Tym

Tíz év, „Huszadik Század” 1910, nr 1–2, s. 8. Cyt. za: Á. Széchenyi, *Szociográfia és szociografikus irodalomszemlélet* [rękopis].

¹⁵ Istotą metodologii Gustiego była praca monograficzna oparta na empirycznych badaniach.

¹⁶ Według Joanny Radziejewicz: „Wywarły [pamiętniki – przyp. M.B.] ogromne wrażenie na czytelnikach zarówno w kraju, jak i za granicą. Zapisywały się w historii literatury jako pomnik nędzy, wyzysku i ucisku mas pracujących w okresie dwudziestolecia (...)”. Por. <https://rme.cbr.net.pl/in dex.php/archiwum-rme/562-styczen-luty-nr-71/pamietnikarstwo-w-zbiorach-cbr/848-pamietniki-chlo pow-nr-1-51-warszawa-1935> [dostęp: 14.11.2018].

¹⁷ Autorzy tych prac to: Zoltán Szabó (1912–1984), Géza Féja (1900–1978), Gyula Illyés (1902–1983), Péter Veres (1897–1970), Ferenc Erdei (1910–1971), Gyula Ortutay (1910–1978), Lajos Nagy (1883–1954).

razem nie będę ich szczegółowo opisywać, chcąc skupić się na metodologii pracy Szabó.

We wstępie *A tardi helyzet* autor formułuje *ars poetica* socjografii następująco: celem pracy badawczej jest obudzenie sumienia społeczeństwa, a wywołanie w nim paniki może doprowadzić do rozpoznania sytuacji realnej oraz podejmowania odpowiednich decyzji w celu osiągnięcia pożądanych zmian. Odpowiedzialność wobec ogółu wydaje się pierwszorzędnym postulatem etycznym socjografii, dlatego jej najważniejsze zadanie to postawienie diagnozy. Pisanie ma na celu wyłącznie rozpoznanie faktów – pisarz jest odpowiedzialny jedynie za fakty, jego misję stanowi służba społeczeństwu¹⁸.

W tym samym roku co *A tardi helyzet* została opublikowana socjografia pt. *Puszták népe* [*Lud puszy*] Gyuli Illyésa, omawiająca niezwykle trudne warunki życiowe i ponury los, bezwyjściową sytuację najbardziej ubogiej i uciśnionej warstwy chłopstwa: służących na wielkich posiadłościach ziemiańskich za Dunajem. Po prawie stuleciu od zniesienia poddaństwa potomkowie chłopów żyją w większym zagrożeniu niż ich przodkowie. Była to bardzo liczna grupa społeczna – w epoce międzywojennej zaliczano do niej 1/3 ludności węgierskiej.

Autor *Puszták népe*, który wyrósł wśród tych ludzi, był niezwykle spostrzegawczy i miał wyjątkowy dar obrazowania. Udało mu się przedstawić życie chłopów w taki sposób, jakby mapował dotąd nieznany obszar ziemi. Punkt widzenia narratora zmienia się w procesie narracji. Jest ona częściowo subiektywna, personalna (podmiot wypowiedzi wspomina dzieciństwo, opowiadając o charakterystycznych postaciach ze swojej rodziny i z bliższego otoczenia), częściowo zaś obiektywna – narrator obserwuje z dystansu świat, który pozostawił za sobą. Z tej zmiany punktu widzenia rodzi się gorzka ironia. Choć nie jest to powieść, w dziele Illyésa znajdujemy wszystkie elementy powieści typu Lawrence'owskiego: idyllę, opis tła i postaci, epizody tragiczne oraz komiczne.

Publikacja ta była rewelacją w kulturze węgierskiej. Zsigmond Móricz porównał *Puszták népe* do powieści Dostojewskiego, ponieważ utwór Illyésa dostarczał wieści o świecie głęboko zakorzenionym w kolektywnej nieświadomości czy podświadomości wspólnoty narodowej. Jak zauważył recenzent książki, za najważniejszą korzyść płynącą z tego typu pracy można uznać fakt, że autor socjografii bierze na siebie mówienie w imieniu osób, które nie mają możliwości oraz nie mogą mówić, bo „zostały pochowane za życia”. To ustalenie wskazuje na niezwykle istotny aspekt egzystencji chłopstwa: brak zdolności wyrażania siebie i brak kompetencji językowej tych ludzi – jawiący się jako jeszcze jedna odmiana represji. Ogromną zaletą dzieła Illyésa jest to, że ujawnia i wysuwa na pierwszy plan ową prawidłowość.

¹⁸ Por. Z. Szabó, *A tardi helyzet*, Budapest: Cserépfalvi, 1937, s. 2–6.

Mimo że socjografię – w kształcie, w jakim realizowała się w kulturze węgierskiej – możemy uznać za swoiste *hungaricum*, koniunktura na pokrewne gatunki w latach 30. XX wieku nie stanowiła odosobnionego zjawiska. Należy choćby przypomnieć grupę Przedmieście w Warszawie i we Lwowie, której program był podobny do przedsięwzięć węgierskich. Autorzy skupieni wokół tego nurtu, m.in. Zofia Nałkowska, zwrócili uwagę na problemy warstw żyjących na marginesie społeczeństwa, tj. proletariatu i bezrobotnych, przedstawiając ich rzeczywistość bez upiększania, obiektywnie. Właśnie owa chęć szukania prawdy poprzez obiektywizm zbliża do siebie twórców Przedmieścia i socjografistów oraz inne podobne kierunki europejskiej literatury, jak np. *Neue Sachlichkeit* w Niemczech czy LEF i Nowyj LEF w Związku Radzieckim.

Pojmowana jako swoista forma literatury faktu, socjografia na Węgrzech okazała się tradycją silną – ponowna koniunktura na ten gatunek zapanowała w latach 1945–1948 (tzw. drugi rozkwit) oraz w latach 60. i w nieco zmienionej postaci zdaje się wracać w literaturze współczesnej. Ale to już inna historia.

PODSUMOWANIE

Z przywołanych przykładów gatunków węgierskiej literatury faktu można wywnioskować, że reportaż i socjografia są pod pewnymi aspektami do siebie podobne. Obie konwencje łączy pokrewna intencja autora: rozpoznanie dotąd nieznanymi realiami, odsłonięcie rzeczywistości, czyli swego rodzaju „odkrycie” tejże rzeczywistości. Podobne jest zaangażowanie w proces ujawniania problemów społecznych, a także respektowanie faktów i związany z tym autentyzm, zagwarantowany przez subiektywność przeżycia. Różni się jednak geneza omawianych form gatunkowych – węgierski reportaż wywodzi się z relacji kryminalnych, socjografia zaś powstała jako empiryczna subdyscyplina socjologii, będąca narzędziem społecznym ruchu emancypacyjnego służącym podniesieniu rangi chłopstwa. W obydwu przypadkach chodzi o gatunek graniczny, dlatego też trzeba pamiętać, że o konkretnej klasyfikacji, czyli zaliczeniu danego dzieła do literatury pięknej, decydują każdorazowo jego wartości estetyczne.

REPORTAGE AND ITS SURROUNDINGS: TRADITIONS AND CONNECTIONS OF TWO BORDERING GENRES IN HUNGARIAN LITERATURE

My study aims to examine the emergence and connections of two non-fictional genres, reportage and sociography. Modernization forms the background for both genres: reportage is a product of urbanization, while sociography was created by the need for the modernization of the village and the necessity

of the peasantry's emancipation. The study describes the parallels between the two genres based on the work of the first noteworthy Hungarian journalist-reporter, Kornél Tábori, and the activities of the sociographers of the 1930s, touching on their connections to literature and sociology as well. The study also discusses literary reportage, as cultivated by both Polish and Hungarian writers at the turn of the century and during the interwar period. In the closing remarks, the parallels between sociography in Polish and world literature are pointed out (the Przedmieście group, *Neue Sachlichkeit*, LEF, *Novyi LEF*).

Keywords: reportage, sociography, literary reportage

Dr Magdolna Balogh – pracownik departamentu Literatur Europy Środkowej i Wschodniej w Instytucie Literaturoznawstwa Centrum Badań Humanistycznych Węgierskiej Akademii Nauk w Budapeszcie. Jest autorką m.in. książki *Kiüttalan utakón. A katasztrófizmus irodalma Közép- és Kelet-Európában* [Bez wyjścia. Literatura katastrofizmu w Europie Środkowej i Wschodniej] (1993) oraz wyboru rozpraw i studiów komparatystycznych *Rabul ejtett értelmek* [Zniewolone umysły] (2017). Jej główne zainteresowania badawcze to: historia literatury Europy Środkowej XX wieku (zwłaszcza przełom stulecia, lata 30. i 50.), problemy metodologiczne komparatystyki, krytyka stalinizmu po roku 1990.

EMIGRACJE (W) REPORTAŻU